

TÜRKİYE HAKKINDA DÖRT İNGİLİZ SEYAHATNAMESİ

ORHAN BURİAN

İngilizlerin Türkiye'ye alâka göstermesi on altıncı asır sonlarına, İngiltere'nin Akdeniz ticaretini kazançlı bulmaya başladığı günlere kadar gecikmiştir. Gerçi eskiden beri, bilhassa Kudüs'ü ziyaret maksadiyle, Osmanlı imparatorluğuna gelen İngilizler vardı. Fakat bunlar memlekete alâka göstermemişler, dinlerinin baş düşmanı belledikleri halkı ise tanımaktan kaçınmışlardır. On altıncı asır zarfında kendini hissettirmeye başlayan gezip görme merakı, hususiyle kazanç hırsı, bu dar din görüşüne galip geldi. Müslüman memleketler, bu memleketlerin en mühimi olan Osmanlı imparatorluğu da gezilir ve hakkında yazı yazılır memleketler sırasına girdi.

Yazılan İngilizce seyahatnamelerin, tafsilâtı dikkate degen, en eskileri memleketi 1580 ile 1600 arasında görmüş olan dört seyyahın eserleridir. Bunlar da sırasıyla :

1) *The Rare and Most Wonderful Things which Edward Webbe an Englishman borne hath seene and passed... Newly enlarged and corrected by the author.*¹

2) *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602.*²

3) *The Account of an Organ Carried to the Grand Seigneur and Other Curious Matter.*³

4) *An Itinerary Containing His Ten Yeeres Travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke,*

¹ Son baskısı: *Edward Webbe, Chief Master Gunner, His Travailes, 1590.* Edited by Edward Arber, 1869.

² İlk defa olarak Sir William Foster 1931'de, eldeki yazma vesikalardan bir kısmını kullanarak Hakluyt Society için *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602. With his Autobiography and Selections from his Correspondence* adlı cildi neşretti.

³ Hakluyt Society için James Theodore Bent 1893'te bu metne "Diary,, adını vererek, (on yedinci asır sonunda İstanbul'da bulunan rahip Covel'e ait hatıralardan bazı seçmelerle birlikte) *Early Voyages in the Levant* adlı bir ciltte çıkardı.

*Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland and Ireland. Written by Fynes Morryson, Gent.*¹

O devrin bilhassa içtimai tarihiyle alâkadar olanlar için bu eserleri faydalı bulduğumdan etraflıca tanıtmaya teşebbüs ettim.

* * *

Edward Webbe :

Topçu başı Edward Webbe, kendinin de dediği gibi “bilgiden mahrum basit bir adam,, olduğu için maceralarını anlatan kısa eseri Elizabeth devrinin diğer ünlü seyahatnameleri ile bir sırada anılamaz. Halbuki başından kayda değer çok vaka geçtiği muhakkaktır. Babası onu, henüz 13-14 yaşlarında bir çocukken, Rusya’ya elçi gitmekte olan Anthony Jenkinson’un hizmetine verdi. Webbe elçiyle Moskova’da üç yıl (1566-1568) kaldı. Halkın dilini öğrendi ; “Türkler ve Tatarlar gibi giyinirlerdi, başlarında kürk serpuşlar vardı, üstlükleri de baldırlarını örtecek kadar uzundu,, diyor. Rusya’ya ikinci seferi 1570 yılında bir İngiliz ticaret filosuydur. 24 mayıs 1571’de Moskova’dayken şehri Tatarlar zaptedip yaktılar. Webbe esir alınıp Kefe’ye götürüldü. Beş sene orada hanların sarayında hizmetkâr olarak kullanıldı. Nihayet fidye verip onu da, yedi İngiliz arkadaşını da kurtardılar. Tatar çocuklarının doğduktan sonra dokuz gün dokuz gece gözlerinin açılmadığını söylüyor ! Dönüşte İngiltere’de fazla kalmadı. Bu sefer Livorno’ya, oradan da İskenderiye’ye giden bir gemiye topçu başı oldu. İskenderiye dönüşü “elli Türk kalyonuna rasladık,, diyor “bu kalyonlarla iki gün iki gece cenk ettik. Birçok erlerinin hakkından geldik,, (s. 19). Webbe hikâyesini, tarih sırası gözetmeksizin, karışık anlattığı gibi mübalâgalara düşmekten de kendini alamıyor. Söylediğine göre kendileri altmış kişiymiş, cenk sırasında bunların ellisi ölmüş, geri kalanları da nihayet esir olmuşlar. Bundan sonra altı yıl padişahın gemilerinde forsalık etti. “Önce başımızı yüzümüzü tıraş ettiler. Sonra üstümüzü bezden bir gömlek ve dizlik geçirdiler. Kollarımızla bacaklarımız çıplaktı. Her esir bir ayağından kalın bir zincirle kalyona zincirlendi. Ellerimizi de bir çift kelepçeyle kelepçelediler,, diyor (s. 20). Bu

¹ Bu eserin, tam olmamak üzere, yeni baskısı 1907 yılında Glasgow Üniversitesi adına Glasgow’da dört cilt olarak çıkmıştır. Bu makalenin metnine işlenen bütün cilt ve sayfa numaraları seyahatname metinlerinin bu sayılan baskılarına aittir.

hayat çok meşakkatli olduğu için bir kurtulma imkânı arayarak topçuluktaki tecrübesini Türklere belli etmek yoluna gitti. Bu sefer daha sıkı göz hapsine aldılar. Fakat İran ile harb sırasında kendisini topçu olarak kullandılar. Bu harbe Türklerin 700.000 askerle giriştiklerini, yolda açlık ve hastalıktan 300.000 kişinin öldüğünü söylüyor. İran ile muharebelerin birçoğuna topçu olarak katıldı. “Eğer Türk kuvvetli olduğu kadar müdebbir olsa İranlılar ona karşı koyamaz,, fikrindeydi. İran harbinden sonra Şam yoluyla Kahire’ye gitti. Oradan, hep topçu başlık vazifesiyle, Hindistan ve Türkistan’a kadar uzandı. Dönüşte İstanbul’u büyük bir kıtlık içinde bulduğundan bahsediyor. Hizmeti sona erdiği için tekrar, iki bin hıristiyanla beraber hapse atıldı. “Orda elimiz hangi zenaata yatkınsa o zenaatta çalışmamıza izin verilmekteydi. Çıkardığımız işleri Türklere satardık, onlar da bunların karşılığı olarak bize para verirlerdi. Bu şekilde çalışmamıza, kar getirmeye gitme zamanı gelinceye kadar izin vardı. Orada her yıl kar toplamak âdettir. Padişah her yıl bu kardan çok para kazanır. Kar toplanıp tebasına, bir kıyyesi bir akçaya, satılır. Bu kıyye iki buçuk İngiliz kıyyesi tutar. Bu karı yazın şerbetlerini soğutmak için kullanırlar,, diyor (s. 27). Burada dikkate değen nokta üç yüz elli yıl önce İstanbul hapishanelerinde mahpusları mesleklerinde çalıştırma usulünün düşünülmüş olmasıdır. Emeklerine karşılık haklarının yenmeden verildiğini öğrenmek de ferahlık getiren bir kayıttır. Webbe, beş yüz mahpusla beraber deldiği duvardan bir gece kaçarken, bir köpeğin havlaması hepsinin tutulmasına ve ceza olarak karınlarına 300, sırtlarına 400 sopa yemelerine sebep oldu ! Hapisten ancak İngiliz elçisi Harborne delâletiyle, fidyesi verilerek, 1588 yılında kurtuldu. Mahpusluğu sırasında şehzadenin sünnet düğünü için bir şenlik hazırlamak emrini aldığını, 13.000 havan fişegi ile iki ejder çeker gibi gözüken Nuh’un gemisi şeklinde bir mahitap hazırladığını yazıyor. Bahsettiği düğün Üçüncü Murat’ın şehzade Mehmet için 1582 yazında yaptığı meşhur düğün olacaktır. Webbe dönüşte Napoli’de İngiliz casusu diye hapsedilip üç kere dayak yedi. Sonra Napoli kiralına topçu başı oldu. Fakat, ilk fırsatta kaçarak, on üç senelik bir ayrılıktan sonra İngiltere’ye döndü. 1590 yılında, yine topçu başı olarak, Fransa kralı Dördüncü Henri hizmetine girdi. Kıraldan gördüğü iltifatı kıskanan Fransız topçuları onu zehirlediler. Neyse ki kiralın hekimi tek boynuzlu

atın boynuzundan içirerek onu ölümden kurtardı ! Webbe maceralarını burada, hükümdarına ve memleketine faydalı olacak bir hizmette kullanılmak temennisiyle bitiriyor.

* * *

John Sanderson :

John Sanderson hali vakti yerinde bir şapkacının oğluydu. 1560 yılında Londra'da doğdu. Hayatının hikâyesini anlatırken, annesine üç gün ağrı çektiirdikten sonra çok güç doğduğunu, çocukluğunun da hep hastalıklı geçtiğini söylüyor. Okulda da, kabiliyetsiz bir talebe olduğu için çok sıkıntı çekmiş. Babası hastalıklı bir adamdı ; işleri günden güne bozuldu. Büyük oğlunu bir kumaşçıya çırak verdi. Bu tacir, yedi yıllık çıraklık müddeti dolmadan, John Sanderson'u (kendisine hiç danışmaksızın) dört yıllığına Levant Kumpanyası hizmetine verdi. O zamanlar bu kumpanya henüz "Turkie Company,, diye anılırdı. Böylece genç Sanderson, elçi Harborne'un yanında çalışmak üzere, 1584 ekiminde İstanbul'a hareket etti. Ertesi mart oraya vardıktan sonra altı ay kadar elçinin evinde kâhyalık etti. Bu işten hoşlanmamıştı. Zaten hatıra ve mektuplarında bütün hayatınca aşırı derecede müstakil fikirli, geçimsiz bir adam olduğunu belli ediyor. 1585 ekiminde mal alım satımı için Mısır'a yollandı ve orada bir buçuk yıl kaldı. Ticaret bakımından fazla bir iş yapamadıysa da Mısır'ın görülecek yerlerini gördü. "Bu yerde insanı kötülüğe götürececek şeyler çok,, idi (s. 4). Ordan Suriye'ye geçti. Tutulduğu bir hastalık onu bir Yahudi hekimin eline düşürdü. "İçimi öylesine temizledi, öylesine kan aldı ki aylarca o hastalıktan iyileşemedim,, diyor (s. 5). Şam Tarablus'undan hasta hasta gemiye binip 1588 martında İngiltere'ye döndü. Yanında çıraklık ettiği tacir yalnız bu seferden 5000 altın kazandı. Geminin yüküye 70.000 altından fazla getirdi. Sanderson çıraklıktan kurtulduktan sonra, 1590 yılında kendi başına ticaret etmek üzere, Kap yoluyla Hindistan'a gitmeye teşebbüs etti. İngiliz tacirlerinden bu yolu daha önce tecrübe eden çıkmamıştı. Fakat bindiği gemi aylarca fırtınalarla hırpalandıktan ve İspanyollarla çarpıştıktan sonra gerisin geri İngiltere'ye döndü.

Sanderson'un Türkiye'ye ikinci defa, Levant Kumpanyası tacirlerinden birinin mümessili olarak, gidişi 1591 eylülündedir. Patras'a kadar denizden gittikten sonra yolun geri kalan kısmını karadan

geçti. Patras'ta "rachie dedikleri,, içkiden öyle sarhoş olmuş ki ağzına parmaklarını sokup midesini boşalttırmıyaymış o gece muhakkak ölmüş ! Geçimsizliği o dereceydi ki, İstanbul'da bulunduğu kadar İngilizlerden kavga etmediği kimse kalmadı. Bununla beraber, elçi Barton kendisini elçilikte misafir etmeye devam etti. Barton'u, evvelki görüşüne nispetle değişmiş, zevkine düşkün bir adam bulduğunu yazıyor. Türkiye'de bu ikinci bulunuşu sırasında Üçüncü Murat ölüp yerine Üçüncü Mehmet geçti. Sanderson, ölen padişahın ve arkasından boğdurulan on dokuz şehzadesinin cenazelerinin götürülüşünü gördü. "Yeni padişah, Sultan Mehmet, hükümdarlığının ilk yılı hıristiyan imparatoruna harb açarak Macaristan'a gitti. Elçimiz değerli Edward Barton refakatindeydi.¹ (Yanında Signior Matteo adlı Galatalı ihtiyar bir Rum da gitti ; bu adam birçok yıllar padişahın elçilerine baş tercümanlık etmişti.) Yola çıkmadan padişah kendisine 22 hıristiyan hediye etti. Bunlar üç yıldır İstanbul'da hapistiler. Barış bozulduğu sırada hıristiyan imparatorunun elçisinin hizmetindeydiler. Padişah ayrıca, kendi arazisinde edecekleri masrafin ödenmesini de emretti. Onları imparatorun bulunduğu yere kadar götürmek üzere hizmetlerine dört araba ve bir çavuş tahsis etti. Elçimizin padişahla gitmesinin baş sebebi bu iki büyük hükümdar arasında barış tesis etmektir. Netekim daha önce Lehlerle ölen padişahı barıştırmıştı. Eğer haşmetli kraliçemiz emir vermiş olsaydı bu iş kolayca görülürdü,, diyor (s. 58-59). Valide sultan nezdindeki nüfuzu ve para kuvveti sayesinde elçinin beyler, patrikler (müftüler ?), valiler azil ve naspında çok tesirli olduğunu ; dâvaları istediği yolda neticelendirebildiğini söylüyor. Hoca Sadettin Efendi de Barton'un "pek hakiki bir dostu ve yardımcısı,, imiş. Sefer sürdüğü kadar, yani altı ay, Sanderson İstanbul'da elçiye vekillik etti. Padişah dönüşte, Edirnekapı dışında büyük merasimle karşılandı. Sanderson bundan sonra İstanbul'da daha fazla kalmadı. "Orada bulunduğum kadar şehrin içinde ve bütün civarındaki anılmış yerlere gittim,, diye kısa keserek gördüklerini hiç anlatmıyor. Okurların, kendisine bir

¹ İngiliz elçisi Barton'un Eğri seferini, o sırada elçilik kâtibi olarak yanında giden (daha sonra da elçi olan) Thomas Glover yazmıştır : *Haklyt Posthumus or Purchas His Pilgrimes, Contayning a History of the World in Sea Voyages and Land Travells by Englishmen and others London 1625.* (Yirmi ciltlik Glasgow 1905 baskısında) VIII, 304-320.

Yahudi hekim ve şairi tarafından İtalyanca yazılıp verilen ve kendisi tarafından hemen iki gün içinde İngilizceye çevrilen kısa bir risaleye bakmalarını söylüyor.¹ 1597 sonbaharında karadan İskenderun'a gitmeye karar verdi. Maiyetinde dört kişiyle atlı olarak Üsküdar'dan, Halep'e vali giden bir paşa refakatinde, yola çıktı. Kartal, Gebze, Dil, Kurtköy, İznik, Yenişehir, Akbıyık, Bozöyük, Eskişehir, Seyitbattal, Bayat, Bolvadin, Akşehir, Ilgın, Konya, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Kadınhan, Zağvercik, Adana, Misis, Tarsus, Kurtkulak, Beylan yoluyla kırk dört günde Halep'e geldiler. Orada hastalık yüzünden üç ay kaldıktan sonra Antakya'ya uğrayarak İskenderun'a geldi. Buradan büyük bir Venedik gemisiyle 23 şubat 1598 tarihinde hareket ederek, Kıbrıs'ı da gördükten sonra, 22 nisanda Venedik'e ulaştı. Oradan da Orta Avrupa yoluyla 29 haziranda Londra'ya vardı.

Bir yıl sonra, kraliçe Elizabeth'ten padişaha bir erganun hediye götürülen gemide, Sanderson üçüncü defa olarak İstanbul'a gitti. Bu seferki vazifesi Levant Kumpanyasının veznedarlığı idi. Yolculuğuna dair bir şey anlatmadığı gibi, yol arkadaşı erganun ustası Dallam'ı da hiç anmıyor. Seyahatnamesi bu bakımdan Dallam'ın seyahatnamesiyle tezat teşkil eder. Sanderson elçi Barton ile pek geçinememişti. Fakat bu sefer İstanbul'a varışında ilk işlerinden biri, iki yıl kadar önce ölüp Heybeliada'ya gömülen elçinin mezarını ziyaret etmek oldu. Şehirdeki birçok idam cezalarını da kaçırmadan takip ettiği anlaşılıyor. Bu cezaları tasvir de etmektedir; meselâ Eflâk voyvodası Stefano'nun nasıl çengele asılarak öldürüldüğünü tasvir ediyor. Ehemmiyetle anlattığı hadiselerden biri, zengin bir Yahudi kadınının evinden zorla çıkarılıp sadaret kapısında öldürülüşüdür. "Oradan, padişah Sultan Mehmet'in durup seyrettiği bir saray penceresi önünden geçirilerek iplerle çekile çekile şehrin meydanına götürüldü. Orada, Theodosius'un diktiği sütunla tunçtan üç başlı yılan sütununun arasına, köpekler yesin diye bırakıldı. Köpekler, kemikleriyle bacaklarının adaleleri ve tabanları müstesna, her tarafını yediler. Başı ve ayıp yerleri bir mızrak ucunda şehrin her tarafında dolaştırılmıştı. Etinden küçük parçaları da ipliğe geçirip Yeniçeriler sokaklarda gezdirmişler; etraftakilere, Yahudilere göstererek hakaretle 'Kahpenin etini görün!' demişler. Bir parçasını

¹ Sir William Foster neşrettiği cilde bu risaleyi almıştır (s. 65-82).

Galata'daki evimizin önünden geçirirlerken gördüm. Büyük oğlu da ertesi gün aynı şekilde, aynı vezir-i âzamin avlusunda zalimce hançerlenip öldürüldü, sonra sürüklenip annesinin yanına bırakıldı. Fakat o kadar şişman ve yağlıydı ki köpekler ona yanaşmadılar. Yahut, bir gün önce annesini yeyip doymuşlardı (kadın ufaktefek, tıknazca bir kadındı). Onun için, ertesi gün aynı yerde, bu cesedi annesinin kemikleriyle beraber yaktılar. Kadının ikinci oğlu canını kurtarmak için Türk [yani müslüman] oldu. Bıraksaydılar ölen ağabeyi de öyle yapardı. Öfkeleri yatışmış olmalı ki kadının henüz çok genç olan üçüncü oğlunu sağ bıraktılar. Bu hadise Sıpahilerin işiydi, Valide sultana kızgınlıklarından yapmışlardı. Çünkü bütün rüşvetlerini bu Yahudi kadın eliyle alırdı. Oğulları da İstanbul'un başta gelen tacirleriydi, bütün kazançlı işler ellerindeydi, keyiflerinin istediğini yaparlardı. Kadınla çocukları milyonlar değerindeydi, bunun hepsi padişahın hazinesine gitti,, (s. 85-86). Ancak birkaç sayfa tutan bu üçüncü Sanderson seyahatnamesinin bir fıkrası, İstanbul'da bir deniz müzesi kurulmasına ehemmiyet gösterilen şu sırada, alâka uyandırabilir. Sanderson, bostancı-başidan padişahın cellâdı olarak bahsettikten sonra, "kayıklara da o bakar,, diyor. "Padişah bindiği zaman dümeni hep o kullanır. Bu kayıklar çok süslü ve görülmeye değer bir güzelliكتedir. Kıç baştan başa fildişi, abanoz yahut deniz-aygırı dişindedir. Seksen tane seçme kürekçisi vardır, her kürekte ikişer ikişer çekerler. Bir tarafta yirmi kürek vardır. Kürekçiler hep beyaz mintan ve kırmızı serpuş giyerler. Kürek çekerken de çok defa köpek gibi haykırırlar. Sebebini bilmiyorum, meğer ki dümende oturan bostancı-başıya bir şey söyler de işitirler diye korkularından olsun. Yanına aldığı vükelâsı müstesna, maiyetindeki dilsizlerle cüceler daima bir başka kayıkla takip ederler ; çok kere kadınları da,, (s. 89).

Sanderson'un Türkiye'yi bu son ziyareti doğu ticaretinin Akdeniz yolundan cenubi Afrika yoluna geçtiği yıllara raslar. Bir taraftan Felemenkiler, bir taraftan İngilizler bu yolla ticareti geliştiriyorlardı. Onun için Levant Kumpanyasının Akdeniz ticareti eskisi kadar verimli olamıyordu. Bununla beraber 1601 yılında, epeyce güçlüklerden sonra, Kapitülasyonlarını yeniletebildiler. Bu Kapitülasyonun metni ilk defa olarak, Sanderson'un evrakı arasındaki bir kopyesinden öğrenilebilmiştir (s. 282-287). Bir ay sonra, 1601 mayısında, Sander-

son İstanbul'dan ayrıldı. Gemiyle Sayda'ya gitti. Kudüs'ü ziyareti epeyce maceralı geçti. Çünkü, kılıçlı gezdiği için Türkler çattılar. Para cezası verip silâhını teslim ederek bu derdi savdı. Bu sefer, Mescid-i Aksa'nın katolik muhafızları, kendilerine başvuracak yerde Rum patriğine gitti diye gürültü çıkardılar ; Yahudi yol arkadaşları ile seyahat ettiğine göre Yahudi olduğundan bahsedip ziyaretgâha sokmak istemediler. Nihayet bu yolculuğu da tamama erdi. İskenderun'dan gemiye binerek Venedik'e gitti. Oradan da Orta Avrupa ve Paris yoluyla 25 ekim 1602 tarihinde Londra'ya vardı.

Sanderson İngiltere'ye döndükten sonra bir iş tutmadı. Ticaretten kazandığı paranın geliriyle ömrünün sonuna kadar rahat bir bekâr hayatı geçirdi. Seyahatnamelerini, bir akrabasının tavsiyesi üzerine, 1604 yılında topladı. Ne yazık ki bunlar kısa, okura bilgi vermek bakımından fakir şeylerdir. Sanderson bir taraftan da İstanbul'daki tanıdıklarıyla mektuplaşıyordu. Memleketi iyice tanıdığı için kendisine gönderilen mektuplarda iç vaziyete ait etraflı malûmat verilmektedir. Mektuplaştığı kimseler arasında, sonra elçilik mevkiine yükselen, kâtip Thomas Glover da vardır. Ancak, bu mektuplar 1611 yılında, yazmanın birinci cildi sona erdiği için, kesiliyor. Öyle görünüyor ki ikinci cilt kaybolmuştur. Vasiyetnamesine 1626 ağustosunda bir zeyl ilâve edildiğine, vasiyetname hükümleri de 3 mart 1627 tarihinde yerine getirildiğine göre bu iki tarih arasında ölmüş olacaktır. Sanderson'dan kalan yazma eser, *folio* olmak üzere dört yüz sayfalık büyük bir cilt teşkil etmektedir ; British Museum'da Lansdowne yazmaları arasında 241 numarada kayıtlıdır. Bu cildin içinde çeşitli vesikalar vardır : Sanderson'ın kendi yazdığı hayat hikâyesi, seyahatnameleri, yazdığı ve aldığı birçok mektupların kopyeleri, türlü resim ve hususi evrak kopyeleri, ilâç tarifeleri, alacak verecek listeleri, vs. vs. Sir William Foster neşrettiği cilt için bunlardan bir seçme yapmıştır.

* * *

Thomas Dallam :

Thomas Dallam on altıncı asır sonunda Türkiye'ye gelen İngilizlerden şahsı da eseri de en dikkate değeridir. İngiltere'nin şimalinde Lancashire eyaletinde Dallam köyünden gelen bu sanat adamı, Londra'da yerleştikten sonra, zamanla on yedinci asrın en büyük

erganun yapıcılarını yetiştiren Dallam ailesini kurdu. Hayatı hakkında bilinenler pek azdır. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor ; 1570 ile 1630 arasında yaşadığı tahmin ediliyor. Menşei de büyük oğlunun Oxford'da New College kilisesindeki mezar taşından anlaşılıyor. Taşın üzerinde şunlar yazılıdır : "Burada (halkça erganun denen) nefesli aleti yapmakta usta Robertus Dallam yatıyor. Lancashire ilinde Dallam köyünden Thomas Dallam'ın oğludur. Mayıs sonuncu günü, 1665 yılında, 63 yaşında ölmüştür., Thomas Dallam, meslekteki hünerini Londra'da erkenden göstermiş olacak ki kraliçe Elizabeth'den Osmanlı padişahına gidecek hediye erganunun inşası ona havale edildi. Bu iş bir yıl kadar bir zaman almış olmalıdır. Çünkü Türkiye'den İngiltere'ye döndükten sonra Cambridge'in meşhur King's College kilisesi için yaptığı erganun 58 haftada tamamlanmıştır. Dallam, inşa ettiği hediye erganunu yola çıkarmadan önce sarayda kurup kraliçeye gösterdi. Ona beğendirdikten sonra söküp kasalara yerleştirdi. Londra'dan 9 şubat 1599 tarihinde yola çıktı. Epeyce ârizalı bir deniz yolculuğu geçirerek 15 ağustosta İstanbul'a vardı. Erganunu Topkapı sarayına taşıtıp orada tekrar kurdu. Hediye padişahtan büyük takdir gördü, Dallam Türkiye'de alıkonmak istendi ; memlekette çoluk çocuğu beklediğini uydurarak güç kurtulup dönebildi. Yoksa saraya alacaklardı. Bununla beraber, erganunun nasıl işlediğini iyice öğretsin diye yine geç salıverdiler, böylece bir gemi kaçırmasına sebep oldular. İstanbul'dan ancak 28 kasımda ayrılabilirdi. Orada kaldığı kadar şehri ve civarını iyice gezmişti. Dönüş yolculuğu da denizden oldu. Köpek balıkları avlayarak, İspanyol gemileriyle cenge tutuşarak heyecanlı geçen bir yolculuktan sonra, (yazmasının son kısmından birkaç sayfa kaybolduğu için ancak tahmin ediliyor ki) 1600 baharı sonunda İngiltere'ye vardı. Az sonra evlendi. İlk oğlu zamanla erganun ustalığında "peritissimus artifex,, tanınan ve gerek babasıyla birlikte gerek kendi başına İngiltere'nin meşhur birçok erganunlarını yapan Robert Dallam'dır. Öbür oğulları Ralph ile George da aynı meslekte kendilerini gösterdiler ; birinin 1672 yılında Greenwich kilisesinin erganununun yaparken öldüğü, öbürünün de 1686'da Hereford katedralindeki erganuna bir ilâve yaptığı biliniyor.

Thomas Dallam'ın seyahatnamesi, yola çıkışından memleketine dönüşüne kadar görüp geçirdiklerini hemen hemen günü gününe anlatan canlı bir hikâye teşkil eder. Yola çok acele çıktığını söylüyor.

Yanına alacağı şeyler hakkında danışacak kimsesi olmadığı için yiyecek ve giyecek namına bütün yolluğunu kendi tertiplemiş. Verdiği listede bunların tutarı 12 sterlingdir ki o zaman için mühim bir para sayılır. Kendisini İstanbul'a götürecektir gemiye binmek üzere Londra'dan 9 şubat 1599'da ayrıldı. Yanına, sandığı ile yatağından başka, yolda parmakları durmasını diye, o devrin piyanosu sayabileceğimiz bir *virginal* almıştı. İngiltere'den ayrılmaları, uygun rüzgâr esmemesi yüzünden, bir aydan fazla sürdü. Ayrıca, yola çıkarken öğrendiler ki, umumiyetle "Dunkirker,, diye anılan Manş korsan gemilerinden yedi tanesi, yükü çok kıymetli olduğu etrafa yayılan gemilerini beklemektedir. Fakat kaptan yolundan dönmedi. Hattâ bu gemilere rasladığı zaman da, rüzgâr kaçmasına elverişli olduğu halde, doğruca üzerlerine gitti. Korsanlar, üstlerine saldıran bu büyük gemi tüccar gemisi değil, donanma gemilerinden biridir sanıp kaçmaya kalktılar. Bu sefer kaptan onları kovaladı, topa tuttu ; nihayet, uzlaşmak üzere kaptanlarını gemisine gelmeye mecbur etti. Bunlardan rüşvet alıp gemilerini salverişine Dallam da mürettebat da içerlediler. Dallam "Pekâlâ elindeyken bu yedi yelkenliyi esir edip İngiltere'ye götürseydi bir İngiliz tüccar gemisinin yapabileceği en cesurca işi yapmış olur, hem de çok büyük itibar kazanırdı,, diyor (s. 10). İngiltere'den 16 martta ayrıldıkları zaman etrafta hiç yeşillik yoktu, on bir gün sonra Cebelüttarik'i geçerken boğazın iki yanında da yeşil tarlalar ve çiçek açmış ağaçlar görmek Dallam için pek hoş oldu. Akdenizde ilk olarak Cezair'e uğradılar. Şehrin büyüklüğü ve nüfusunun çokluğu gözüne çarptı. Ahalinin çoğu Türkmüş ; ama bunların ekserinin ihtida etmiş hristiyanlar olduğunu ilâve ediyor. Tavuklarla piliçlerin çokluğundan da bahsederek "bunlar, tavuğa lüzum kalmaksızın, fırınlarda sıcak kümeslerde suni vasıtalarla kuluçkalanıyorlar,, diyor. "Şimdilik nasıl olduğunu iyice anlatamayacağım, Tanrının izniyle ilerde belki anlaturım,, (s. 14) demesine rağmen niyetini gerçekleştirmedi. Cezair paşası haber göndererek padişaha giden hediyeği görmek istedi. İsteği yerine getirilmeyince kaptanı hapse attı. Fakat Dallam ile yardımcısı da kaptanın sözlerini tekrarlayıp, hediyeğin kurulmasının zor olduğunu söyleyince isteğinden vazgeçip mahpusları salıverdi. Cezair'den yola çıktıktan sonra Malta yakınlarında rasladıkları bir gemiyi kovaladılar, kaptanını hediyelerle gelip teslim olmaya mecbur ettiler. Bu misaller

o zamanlar açık denizde korsanlığın her milletten gemi için tabii sayılan bir hareket olduğunu açıkça belli etmektedir. Kaptan bir kere daha rüşvet alıp gemiyi serbes bırakarak gemicilerini aldattı. Halbuki tuttıkları gemi on bin altınlık İspanyol malı yüklüydü. İki gün sonra kovaladıkları bir Fransız gemisinden bir şey ele geçiremediler. Akdeniz'de uğradıkları ikinci liman Zanta oldu. Dallam diyor ki : "Proveditore [Venedikli vali] ve sıhat memuru denen maiyeti karaya çıkmamıza izin vermediler. Çünkü halkı Türk olan Cezair'den geliyorduk, gemimizde de birkaç Türk getirmiştik. Fakat altı gün sonra *pratique* aldık, yani karaya çıkmamıza izin verildi. Usul buymuş : Türkiye'nin herhangi bir yerinden gelenler, bir Venedikli yahut İtalyandan mektup getirmiyorlarsa ya gemide kalmalı, yahut *lazaretto* dedikleri bir hapisanede on gün beklemeliymiş. Bu müddet zarfında içlerinden hastalanan olursa hepsi on gün daha beklemiş. Böylece hepsi on günü iyi geçirinceye kadar kalırlarmış,, (s. 19). Dallam gemide beklerken denize yakın bir dağ gözüne kestirmişti : ilk fırsatta yemeyip içmeyip bunun tepesine çıkacaktı. İki yolcuyu daha kandırarak, karaya ayak bastıkları gün o dağa tırmandı. Bu dağcılıklarını, yoldaşlarının korkusunu, dağda karşılaştıkları kimseleri, kendilerine nasıl şarap ikram edildiğini, karşılık olarak onun da cebindeki Sevil bıçağını hediye ettiğini, dağ kilisesinde rasladıkları kadınlardan gördükleri alâkayı, çağrıldıkları Paskalya ziyafetini hoş bir üslûpla hikâye ediyor. Hikâyecilik bakımından Dallam'ın seyahatnamesi şüphe yok ki bu devir seyahatnamelerinin en güzelidir. Yolcular mayısın on beşinde İskenderun limanına vardılar. Civar dağlar çok yüksek ve denize yakın olduğu için, gemilerin, rüzgârsız kalmaktan korkup limanın içine kadar girmediklerini söylüyor. Yakın ormanlarda avlanmaya heveslendiler, fakat rasladıkları dağlılardan korkarak güçlükle kaçıp kıyıya döndüler. İskenderun'dan bahsederken, buranın su basmış harap ve metruk bir yer olduğunu söylüyor. "Ancak üç misafirhane var : biri İtalyan, biri Fransız, biri de İngiliz. Bahçe köşkü misilli sazdan yapılmış birkaç kulübe var. İki tane de küçük çadır,, diyor (s. 31). İlk defa olarak İskenderun'da gördüğü manda ve kertenkeleleri bir seyyah heyecaniyle anlatıyor. Bir sabah yamaçları güzel çadırlarla kaplı gördüler. O sabah gemi Halep için İngiltere'den aldığı yükü boşaltacaktı. Fakat şehirdeki İngiliz tacirlerinden, karaya yük yahut adam gönderilmemesi için

haber geldi. Bu çadırlar Şam'dan gelip harbe giden askerlerin çadırlarıymış, "kıyıda beğendikleri bir şey görürlerse kendi malları gibi alırlarmış,, (s. 31). Askerler aynı gece hareket ettiler. Havanın sıcaklığından gündüz konup gece yürüyorlardı. Böylece ardı ardına dört gece oradan asker geçti. İskenderun'dayken Dallam'ın görüp şaşıtığı bir icat da vardır ki, iki yüz küsur yıl sonra Waterloo günlerinde mühim bir yenilik zannedilmiştir. Şöyle anlatıyor : "Haziran'ın birinci günü Halep'ten İskenderun'a çok garip bir şekilde mektuplar geldi. Bu iki yer arası yetmiş iki mildir. Orada bir müddet bulunduktan sonra bu usulün alelâde bir şey olduğuna kanaat getirdim. Tacirlerimizin evinde oturmuş konuşuyorduk, önümüzdeki kafeste güvercinler yem yiyorlardı. İçeri ak kanatlı bir güvercin uçageldi. Yere öbür güvercinlerin yanına indi. Tacirlerden biri onu görünce 'Hoş geldin, yeğit Tom !' diyerek onu eline aldı. Kuşun kanadının altına iplikle bir mektup bağlanmıştı, boyu bir on iki penilik kadardı. Dört saat önce yazılmıştı. Kaç defa tekrarlandığını gördümse hep dört saat çekti,, (s. 32).¹ İskenderun'da üç dört hafta kadar kalıp yük boşalttıktan sonra İstanbul'a gitmek üzere hareket ettiler. Yolda uğradıkları Rodos, başlarından bir macera daha geçmesine vesile oldu. Şehre çıkıp dolaşmışlar ; fakat sonra içlerinden ikisini "Parlye Francko, sinyore ?, diye yanlarına yanaşan Türk memurlar tutup hapsedmişler ; nihayet kaymakama hediye kumaş götürülerek iki İngiliz kurtarılmış. Bundan sonra gemileri Hector tekrar yola çıktı. Sisam adasında halk gemiyi görür görmez evlerine kaçtıkları için yiyecek içecek tedarik edemediler. Sakız adasına çıkarlarken, Dallam'ın gezme merakından ve maceracılığından bıkmış olduğu anlaşılan kaptan ihtarda bulundu : "Bu adadan başka dünyanın hiçbir yerinde sakız yetişmez,, dedi, "şimdi tam da mevsimi. Buranın mahsulleri sadece sakız, pamuk ve şaraptır. İleride gözüken şehre giderken bu mahsullerin yetiştiği bahçeler arasından geçeceksiniz. Bir dal sakız, yahut bir topak pamuk, yahut bir salkım üzüm kopardığın görülürse cezası bir yıl hapidir. Hem bu ceza affedilmez. Onun için ben haber vermemiş olmayayım,, Şehirde herkes bu yabancıların etrafına toplandı. Yiyecek satın almak istediklerini öğrenince bir Rum bunları şehirdeki konsolosun evine götürdü. Konsolos taraça-

¹ On beş sene sonra da Fynes Moryson İskenderiye ile Kahire arasında aynı şekilde haberleşildiğini tespit etmiştir: *An Itinerary*, II, 52.

sında kendilerine çörekler içkiler ikram etti. Halk onları göreceğiz diye konsolosun bahçe duvarına tırmandılar ; o kadar yığıldılar ki duvar göçtü ! Şehre gönderilen adam, o gün günlerden pazar olduğu için, yiyecek namına bir kile sarmısaktan başka bir şey alamadan geldi. Elleri boş dönmek için sarmısağı aldılar. Dallam konsolosun evinden ayrılırken taraça merdivenlerinin iki yanına dizilerek onları geçiren kadınların güzelliğini hayranlıkla anlatıyor. Sakız'dan sonra, rüzgârın elverişsizliğinden, Trova yakınlarında durdular. Dallam bu fırsattan istifade ederek orayı da gezdi. Çanakkale dışında, on beş kalyonla sefere çıkmış olan Kaptanpaşaya rasladılar. Gemilerin hepsi güzel boyanmış ve iyice cilâlanmıştı. Yelkenleri bezden yapılmıştı, bir yol beyaz bir yol maviydi ; direkleri de aynı renge boyanmıştı. Kaptanpaşa haber göndererek hediyesini istedi. İngiliz kaptan hediyelerin ambarda kapalı olduğunu, ancak elçinin çıkarabileceğini bildirerek bu güçlüğü atlattı. Dallam, rüzgârsızlıktan beklerlerken, Trova'yı bir kere daha gezdi. Yanında götürdüğü büyükçe bir çekiçle kendine bir mermer sütun kırdı. Eski abidelerin böyle meraklılar elinde, parça parça yerlerinden kaldırılıp götürülmesi o tarihlerden başlar ; on yedinci, on sekizinci ve on dokuzuncu asırlar boyunca devam eder. Çanakkale'de rüzgârsızlıktan Hector uzun zaman beklemeye mecbur kaldı. Elçiden gelen haber üzerine Dallam ile daha on beş kişi üç kayıkla yola devam ettiler. Deniz fırtınalı olduğu zaman karadan gidiyorlardı. Ereğli'den önce Chora dışında ıssız bir evde geçirdikleri gecenin hikâyesi bu seyahatnamenin çok canlı parçalarından biridir. Ereğli'den, kavunu bol Silivri'den geçerek nihayet ağustosun on beşinci günü İstanbul'a ulaştılar. Erganun gemiden çıkarıldığı zaman bütün tutkalları dökülmüş, boruların da kimi ezilmiş, kimi kırılmıştı. Elçi ve diğer memurlar ümitsizliğe düştüler. Dallam erganunu tekrar yeni gibi edeceğine bahse girdi ; ve iki hafta içinde dediğini yaptı. Padişah, "denizden altı mil mesafede annesinin oturduğu bir saraya gittiği sırada,, erganunu tekrar parça parça ayırıp Galata'dan Topkapı sarayına geçirdiler. Safiye sultana da altı yüz altın değerindeki hediye arabası götürüldü. Dallam erganunu bir hafta içinde sarayda yeniden kurdu. "Bir ay hemen her gün orada yemek yedim ; ömründe bunu yapmış, yine de hıristiyan kalmış kimse bilinmiyor,, diyor (s. 64). Hediyeinin verileceği günden bir gün önce elçi Dallam'ı yanına çağırarak onunla, yarı ihtar yarı teselli yollu, konuştu. Kırالیçeden gelen hediyeinin "alelâde

bir prens veya hükümdara değil, dünyanın çok kudretli bir hakanına,, geldiğini, böyle hediyeye hıristiyan hükümdara verilmiş olsa Dallam'ın büyük ihsan alacağını, fakat bu dinsiz hükümdardan bir şey beklememesini, onu bir an memnun ederse talihli sayılacağını, yoksa hediyeinin ayaklar altında çiğnenebileceğini söyledi. 25 eylül günü elçi, kırk kişilik bir maiyetle saraya gitti. Az sonra padişah da saltanat kayığı ile annesinin yanından döndü. Hediyesini görmek için acele ediyordu. Dallam'ın yardımcılarını hemen dışarı çıkardılar, Dallam erganunu on beş dakika sonra başlayacak şekilde kurmuştu. Padişah yerine oturunca ahenk başladı. Önce saat çaldı. Sonra on altı çanlık takım, dört ses üzerine, bir hava tutturdu. Sonra âletin üzerindeki iki bebek borazan çaldılar. Sonunda da erganunun tepesindeki bir küme kuş kanat çırpıp öttüler. Padişah âletten pek memnun kalmıştı. Tekrar çaldırıp dinledi. Tuşların kendi kendilerine hareket etmeleri merakını uyandırmıştı. İstenirse onlara değerek de erganun çalınabileceğini söylediler. Padişah çalacak kimse var mı diye sordu. Aleti getirenin çalabileceği söylenince çağırılmasını emretti. Dallam "Kapıdan girince gördüklerim beni çok şaşkın etti,, diye anlatıyor. "Padişahın sağından içeri girmiştim. Kendisinden 16 adım kadar uzaktaydım. Fakat başını çevirip bana bakmadı. Azamet içinde oturuyordu. Fakat onun manzarası, arkasında duran maiyetinin manzarasına nispetle hiçti. Bu manzara beni, âdeta başka bir dünyadaymışım zannına düşürdü. Padişah hareketsiz duruyor, önündeki hediyeye bakıyordu. Ben de, gözlerim onun ardında duranlara bakmaktan kamaşmış, öyle kalmıştım. Bunlar dört yüz kişi vardı. İki yüzü asıl hizmetkârlarıydı ; en gençleri 16, kimi 20, kimi de 30 yaşında kadardı. Baldırlarına kadar inen sırma dokumalı üstlükler giymişlerdi. Başlarında sırma dokumalı kumaştan küçük başlıklar vardı. Kimisinininki de hareli kumaştandı. Bellerinde kemer yerine büyük ipek çevreler sarılıydı. Ayaklarında kırmızı meşinden papuçlar vardı. Başları tıraş edilmişti. Yalnız kulak ardlarından, sincap kuyruğu gibi bir tutam saç sarkıyordu. Sakalları da tıraş edilmiş, sade bıyıkları bırakılmıştı. Bu iki yüz kişinin hepsi de yakışıklıydı, hıristiyan olarak doğmuşlardı. Üçüncü yüz dilsizdiler, ne işitiyor ne konuşabiliyorlardı. Onlar da ağır sırmalı dokumalar ve meşin papuçlar giymişlerdi ; fakat başlıkları mor kadifedendi, bunların tepesi deriden su kapları biçimindeydi, ağızları sivri uçlu beş dilime bölünmüştü. Dördüncü yüz hep cüceydi. İri gövdeli, fakat çok kısa boyluydular.

Her cücenin belinde bir yatağan¹ vardı. Onların elbiseleri de sırmalı kumaştandı. Ben en çok o dilsizlere şaştım. Çünkü yanlışsız işaretleriyle hediyeinin bütün hareketlerini bana anlattılar,, (s. 69-70). Dallam bir müddet ne yapacağını kestiremedi. Çünkü sazı çalabilmek için hem padişaha degecek şekilde oturması, hem de ona arkasını çevirmesi lâzımdı. Halbuki böyle bir hareketin cezası ölümdü. Kendisine rehberlik eden kapıcıya derdini anlattı. Padişahın emri üzerine kapıcı kendisini cesaretlendirerek ileri itti. Dallam başını yere kadar eğerek gidip erganunun önüne oturdu. Nasıl çaldığını görebilmek için padişah kalkıp sedirinin yerini değiştirtti. Dallam “yerinden kalkarken beni ileri doğru itti; o kadar yakın oturuyordu ki itmemesi imkânsızdı. Ama ben başımı uçurmak için kılıcını çekiyor sandım,, (s. 71) diyor ! Erganunda birçok havalar çalıp padişahı eğlendirdikten sonra, başı yine yerde, çekilip giderken padişah elini arkaya uzatıp bir avuç dolusu altın alarak kendisine ihsanda bulundu. Elçinin dediği doğru çıkmamış, Dallam kırk beş altın mükâfat almıştı. Bütün bu müddet esnasında elçi dışarda, huzura kabul edilip kıralıçeden gelen mektupları sunmak için bekliyordu. Ayak üstü Dallam’dan öğrendiği habere pek sevindi. Dallam’ın padişah huzuruna kabul edileceğini hiç ummamıştı. Yoksa üstünde çok daha iyi bir elbise olmasına dikkat ederdi. Dallam sarayı pek memnun etmişti. Türkiye’de kalmasını, kalırsa kendisine saraydan iki cariye verileceğini söylediler. Fakat Dallam, memlekette çoluğum çocuğum var diye uydurarak bu müşkülden sıyrıldı. Bir acemioğlan ona sarayı gezdirdi, hazineyi gösterdi. “Sonra mermer döşeli küçük bir avluyu geçerek duvardaki bir kafese gitmemi söyledi. Fakat işaretlerle kendisinin gidemeyeceğini anlattı. Kafese geldiğim zaman duvarın çok kalın olduğunu gördüm. İki tarafı da sağlamca demir parmaklıklarla örülmüştü. Fakat bu kafeslerin arasından, başka bir avluda padişahın otuz kadar odalığını top oynarlarken gördüm. İlk bakışta bunları delikanlı zannettim. Fakat arkalarına doğru sarkan ucu inci püsküllü saç örgülerini ve diğer aşikâr alâmetleri görünce kadın olduklarını anladım. Hepsi gerçekten güzel şeylerdi. Başlarında, yalnız tepelerini örten sırma işlemeli küçük bir başlıktan başka bir şey yoktu. Boyunlarında çevre filân da yoktu. Göğüslerinde inciden güzel zincirlere asılı birer elmas görünüyordu. Kulaklarında da elmas küpeler vardı.

¹ Dallam “dagger,, demiyor, “scimitar,, diyor.

Üstlükleri asker pelerinlerine benziyordu ; kimi kırmızı ipekliden, kimi mavi, kimi başka renklerdeydi ve zıt renklerde bir işleme gibi dokunmuştu. Has kumaştan dizlikleri vardı; bu kumaş pamuktan yapılmış, kar gibi beyaz ve tülbent gibi inceydi. Arasından butlarını farkedebiliyordum. Bu dizlikler baldırlarına kadar geliyordu. Kiminin ayağında ince meşinden papuçlar vardı ; kimi papuçsuzdu, ayak bileklerinde birer halka görülüyordu, ayaklarında dört beş parmak yüksekliğinde nalınlar vardı. Onlara o kadar uzun zaman bakakalmışım ki bana dostluk edip bütün bunları gösteren adam iyice kızmaya başladı. Bakmayı bırakmam için yüzünü buruşturup ayağını yere vuruyordu. Bense, gördüklerim o kadar hoşuma gitmişti ki pek isteksiz çekildim,, (s. 74-75). Dallam'ın işi artık bitmişti. Hector dönerken o da dönmek istedi. Fakat gemi kalkacağı zaman beklemesi için saraydan emir geldi. Dallam'ın organunu bir başka yere geçirmesi lâzımmış. Elçi kendisini "Türkler elinde bırakacak,, diye kızdı söylendi ; güçlkle yatırıldı. Saraya giderek organunu, üstü kuleli ve geniş taraçası denize nazır bir köşke nakletti. Metnin burada bir sayfası eksikse de anlaşılıyor ki organunu kurarken padişahla odalıklarının köşke geldiği haberi duyulmuş, bütün acemioğlanlar kaçmışlar. Tercümanı da kaçan Dallam ortada kalmış. Ancak, eli yatağanlı dört zenci üstüne saldırınca koşmaya başlamış, güç halle kapıya varıp kurtulmuş. Müteakip günlerde organun işlerini tamamladı. Bir kapıcıya da nasıl kullanılacağını öğretti. Acemioğlanlar Dallam'ı memleketine dönmekten vazgeçirmek için tekrar tekrar ısrar ettiler, fakat kandıramadılar. Kısa bir hastalıktan sonra nihayet 28 kasımda sekiz kişilik bir kafileyle yola çıktı. Yanlarında, İngiltere'de doğma büyüme, fakat "dinden yana kusursuz Türk,, Finch adlı bir tercüman vardı. Selânik kıyılarına kadar bir karamursal gemisinde yolculuk ettiler. Oradan, kara yoluyla Zanta'ya gittiler. Tercüman oradan geri döndü. Zanta adasına çıkmak işi, Türkiye'den geldikleri için, gecikti. Ellerinde tavsiye mektubu yoktu, sıhat memurlarının emriyle *lazaretto*'ya kapatıldılar, İngiliz tacirlerin delâletiyle ancak bir haftada serbes bırakıldılar. Kendilerini adaya geçiren sandalcılara da, "pencereden denize atlayıp, üstlerindeki elbiselerle baştan ayağa suda yıkanmak şartıyla serbes bırakılacakları,, söylendi. Sandalcılara bu teklif hoş gelmediyse de, öfkeli bir insan olduğu anlaşılan bir İngiliz tacir "yatağanını sıyırdı, hemen atlamazlarsa bacaklarını keseceğine yemin

etti, hepsini dışarı atlamaya mecbur etti., Adada, kendilerini Venedik'e yahut İngiltere'ye götürecektir bir gemi bekleyerek kırk altı gün geçirdiler. Bu sırada, çoktan İngiltere'ye varmış sanılan Hector çıkageldi. Ona bindiler. Ters rüzgârlarla yolda epeyce oyalandılar. Buğday yüklü küçük bir İspanyol gemisini yağma ettiler. Atlas denizine çıktıktan sonra iki İspanyol harb gemisiyle çatıştılar. Çatışma nisanın yirmisinde oldu. Metnin bu kısmında bir iki sayfa kaybolduğu için cenk hakkında fazla bir şey öğrenemiyoruz. Fakat İngiltere'ye ulaşıncaya, Dallam ile üç arkadaşına, İspanyol kaptanı götürüp Levant Kumpanyasının tacirlerine teslim etmek şartıyla, önden gitme izni verildiğine bakılırsa karşılaşmadan Hector galip çıkmış olmalıdır. Böylece 1600 baharı sonlarında, Dallam'ın hemen hemen on beş ay sürmüş olan maceralı Türkiye yolculuğu Londra'da sona erdi.

* * *

Fynes Moryson :

Fynes Moryson 1566 yılında doğmuştur. Babası hazine memurlarındandı, daha sonra üç dört kere de mebus seçildi. Fynes, beş oğlunun üçüncüsüydü ; Cambridge Üniversitesinde okudu. Oradan mezun olduktan sonra Peterhouse Kolejinin idare heyetine âza seçildi. Bu kolejin nizamnamesi, âzalarından ikisinin seyahat etmelerine müsaade ediyordu. Fynes Moryson çoktan beri seyahat etmek ve bütün Avrupa'nın vaziyetini anlatan bir eser yazmak isterdi. Almanca, Fransızca, İtalyancayı konuşup yazacak kadar iyi öğrenmişti. Seyahat edenler için dil bilmenin lüzumunu kendi tecrübesine dayanarak söyler. Latincesi de mükemmeldi ; netekim seyahatnamesini önce Lâtince yazıp sonra İngilizceye çevirmiştir. Moryson, kolejin müsaadesinden faydalanarak 1 mayıs 1591 tarihinde ilk yolculuğuna çıktı.¹ Almanya'ya geçerek Hamburg, Lübeck, Magdeburg, Leipzig gibi şehirleri dolaştıktan sonra yazı Wittenberg'de, kışı da Leipzig'de geçirdi. Ertesi bahar Prag'a kadar gitti. Sonra Almanya'nın cenup şehirlerini gezerek Heidelberg'e geldi. Yine şimale doğrulup da Felemenk'e yaklaşıncaya, orası İngiliz düşmanı İspanyolların işgalinde olduğu için, uşak kıyafetine girdi ;

¹ Kolej müsaadeyi tekrar tekrar uzatarak 1600 yılına kadar devam ettirmiştir. O tarihte Moryson kendisi âzalıktan çekildi.

bir seneye yakın oraları gezdi. Oradan Danimarka'ya geçerek atla Lehistan, Viyana üzerinden İtalya'ya geldi. Roma'da iken, hac için gelmiş bir Fransız olduğunu iddia ederek meşhur kardinal Bellarmine ile gidip görüştü. İtalya'da bir yıldan fazla zaman dolaştıktan sonra, İsviçre ve Fransa yoluyla, 1595 mayısında İngiltere'ye döndü. Fransa'da iç savaşı takip eden kargaşalıklar yüzünden çok güçlük çektiğini, fakir kılığına girdiği halde elbisesiyle kılıcının çalındığını söyler.

Fynes Moryson gezmeyi sevdiği için seyahat eden ilk İngiliz seyyahlarından. Avrupa'yı dolaşmıştı, artık daha uzaklara gitmek istiyordu. "Dinin pınarı Kudüs'ü, eskiden hıristiyan imparatorlarına, şimdi de Osmanlı Türküne makar olan İstanbul'u görmek için gönlümde büyük bir arzu vardı,, diyor. Kardeşi bir Kudüs seyahati tasarlayınca ona katılmaya karar verdi. İki kardeş 7 aralık 1597 tarihinde İngiltere'den yola çıktılar, Orta Avrupa'yı geçerek Venedik'e vardılar. Önce karadan İstanbul'a gitmeyi düşündüler. Yanlarına elçinin katacağı yeniçeri ile yolculuğun geri kalan kısmının rahat geçeceğini düşünüyorlardı. Fakat Eğri seferi dolayısıyla kara yolunun emin olmadığını öğrendiler. Denizden gitmeyi düşündüler ; fakat üç aydan evvel yola çıkacak gemi yok dendi. Moryson ancak dönüşte öğrendi ki Venedik'ten Zanta'ya gemiyle gidip oradan Mora'ya geçerek İngiliz konsolosunun vereceği bir yeniçeriyle Atina'ya gitmek, oradan da tekrar bir gemiye binip İstanbul'a varmak mümkünmüş. İki kardeşle Venedik'te tanıştıkları beş Kudüs yolcusu dördüncü yolu seçtiler : denizden doğru Kıbrıs'a gittiler. Oradan İskenderun'a geçip kara yoluyla Halep üzerinden Filistin'e gidebilirlerdi ; ama yoldaşlarından ayrılmamak için Kıbrıs'tan Yafa'ya geçtiler. Türkleri hiç sevmediğini tekrar tekrar belli eden Moryson "sözü geçen yeniçeriler günde sekiz akçeye tutuluyordu," diyor. "Bu muhafızlık vazifesini bir elçiden yahut tanınmış bir hıristiyandan alacak olursa insana gündeliğinden fazla para kazandırır : masraflarını idare eder, Türklerin hıristiyanlara yaptıkları üzere yok yere elinden para alınmasına meydan vermez, onu cebirden korur,, (c. I, s. 446). Daha sonra Kudüs'te katolik papasların her vesileyle kendilerinden para aldıklarından bahsederken de "önce İstanbul'a yahut Halep'e giderek kendimize bir yeniçeri rehber tutmadığımızı hata ettik,, der (c. II, s. 38). Türkiye'de silah taşımak yasak olduğu

için kılıçlarını Venedik'te bıraktılar. Zaten Türklere karşı silah kullanamazlardı. "Türkiye'de herkes kendi memleketinin elbisesini giyebilir. Bununla beraber Avrupa elbiselerinden, hele kısa üstlüklerden hiç hoşlanmıyorlar,, diyor (c. I, s. 449). Onun için iki kardeş kaba kumaştan uzun etekli üstlükler edindiler. Yeşil bir şey giyilmemesi lâzım geldiğini Moryson ancak İstanbul'da öğrendi : "Birkaç gün önce İstanbul'da bir şeyden haberi olmayan zavallı bir hıristiyan, yeşil bir çift ayakkabı bağı kullandı diye, sopayla dayak yemiş, az kalsın öldürülüyormuş,, der (c. I, s. 451). Venedik'ten 21 nisan 1596'da çıktılar ; Kıbrıs'ta gemi değiştirdikten sonra 31 mayısta Yafa'ya vardılar. Moryson Kudüs'ü etraflı bir şekilde tasvir ediyor. İtalyan papasların para-canlılığından bilhassa şikâyetçidir. Onları Kıbrıs'tan getiren yelkenli Yafa'da beklemişti ; dönüşlerinde alıp Trablus'a götürdü. Kaptanın parası Kıbrıs'ta bir İtalyan tacire bırakılmıştı ; adam yolculardan mektup götürmedikçe parasını alamazdı. Bunun için sözünü tuttu : hem Yafa'da onları bekledi, hem yolda hepsine iyi muamele etti. Trablus'tan, Moryson'un *Muccaro* dediği, bir mekkâreci yedeğinde iki kardeş Halep'e gittiler. "Bu şehirde büyük faaliyet var,, diyor. "Bütün Asya ve şark adalarının mahsulleri buraya, yahut Mısır'da Kahire'ye getiriliyor. Portekizliler Hindistan yolunu bulmadan önce bütün o mallar bu iki şehirden tedarik edilirdi. Eskiden bu ticaret Venedik ile diğer birkaç İtalyan şehrinin inhisarındaydı. Fakat bir zaman sonra Portekizliler Hindistan ile ticarete girişerek bu malları ve türlü türlü mahsulleri, istedikleri fiata Avrupa'ya sevke başladılar. Böylece İtalyanların elinden ticaretlerinin çoğunu aldılar. Daha sonra Fransa kralı padişahla anlaşınca Marsilya da bu ticarete ortak oldu. Zamanımızda , kraliçe Elizabeth'in idaresinde, Venedikli ve Fransız tacirlerin çok direnmesine rağmen, İngilizler de aynı imtiyazı elde ettiler. Londra'daki Türkiye Kumpanyası bir ara bütün kumpanyaların eskisiydi. Sessiz sedasız, bu ticaretin getirdiği emniyet ve kazancın zevkini çıkarıyordu,, (c. II, s. 60). Yolcular Halep'te çok kalmadılar. Hem iki kardeş de hastalanmışlardı ; paraları, yolculuk tamamlanmadan tükenecek diye de korkuyorlardı. Sekiz gün daha beklemiş olsalardı hazineyi İstanbul'a götüren muhafız kuvvete katılabilir, böylece yolu hem emniyetle hem de 30 gün yerine 16 günde alabilirdi. Fakat acele ettikleri için İngiliz konsolosunun hazırlattığı

bir kervana katıldılar. Bu türlü yolculuk onlar için çok yorucu oldu. Çünkü kervan gün sıcaklığında konaklayıp gece yol alıyordu. Halbuki iki kardeş gece uyanık kalmaya alışık değillerdi ; gündüz sıcakta da uyuyamıyorlardı. Moryson, “Uykusuzluktan ve aşırı sıcaktan öyle rahatsızdım ki deli olmaktan korkuyordum ; bu halde hasta kardeşimin ne olacağı kestirilebilir,, der. Antakya’da hasta ağırlaştı. Fakat kervanı kaçırmamak ve hiç olmazsa İskenderun’daki İngiliz tacirin evinde kalmak için tekrar yola çıktılar. Fakat daha fazla meşakkata dayanamayan kardeşi yolda dizanteriden öldü. Ölenin malıdır, imparatorluk topraklarında ölenin bütün malı ise padişahın hazinesine gider diyerek Türkler kervanı zaptettiler. İskenderun’daki mümessil bunun aksini ispat edinceye kadar epey zaman ve para harcadı. Moryson bu iş münasebetiyle uğradığı haşin muamelelerden acı acı bahsediyor. İskenderun için, öbür seyyahlar gibi, o da “fakir bir köy,, diyor. “Meşhur Halep şehrinin başka limanı olmadığı için tacirler mallarını buraya getiriyorlar, fakat kendileri hemen Halep’e dönüyorlar. Burada mümkün olduğu kadar az kalıyorlar, mallarının naklini her millet burada daimi oturan memuruna bırakıyor. İskenderun’da kalmayışlarının sebebi, havasının sıhate çok fena oluşudur,, (c. II, s. 69). Dağların güneşi tuttuğunu, etrafın da bataklık olduğunu ilâve ediyor. Moryson burada hasta düştü ; uzun zaman iyi olamayınca hava değiştirmek üzere Girit’e gitti. Geminin Marsilyalı kaptanı onu Kandiyeye götüreceğine, karaya ilk değdikleri ıssız bir kıyıda bırakıverdi. Moryson, kendi de uşağı da hasta bulunduğu için, büyük zahmetlerle bir dağ manastırına sığındı. Manastırda kendisine iyi muamele ettilerse de hemen tecrit ettiler. Moryson, bu münasebetle, Venediklilerin sıhhat kontrolü hususundaki sıkılıklarını belirtir. Bu husus diğer seyyahların da gözüne çarpmıştır. Venedik idaresindeki bütün mühim şehirlerde bir sıhat dairesi ve şehrin hemen dışında bir *lazaretto* vardı. Dışardan gelen bütün yolcular, tacirler ve malları önce buraya konurdu. Burada her türlü rahatları temin edilir, yalnız başkalarıyla konuşup temas etmeleri yasak edilirdi. *Quarantana* denen bu muamele kırk gün sürerdi. Bu arada sıhhat memurları yolcuları dikkatle sorgudan geçirir, hastalıklı bir yerden gelip gelmediklerini tahkik ederlerdi. Bir tehlike görmezlerse *la pratica* denen konuşma müsaadesini verir, yolcuları serbes bırakırlardı. Bundan başka, İtalya’da karadan seyahat edenler

baletino denen bir sıhhat kâğıdı göstermeye mecburdular. Moryson, Venediklilerin hattâ veba salgını olmadığı zamanlarda bile böyle sıkı davrandıklarına işaret ederek “bunun sebebi nedir bilmem,, diyor ; “İstanbul şehri vebadan hemen hiç kurtulmadığı, gemilerin çoğu da oradan geldiği için olabilir. Yahut belki bu âdetin ardında ticarete veya devlete hizmet etmek endişesi gizlidir,, (c. II, 75). Moryson bu tereddüdünde haksız değildi ; Kandiye’ye vardığı zaman memurlar, elinde İskenderun’daki Venedik elçisinden alınma bir sıhhat kâğıdı bulunuşuna bakmadılar. “Hastalığımızın salgın hastalıklardan olmadığını bilmiyor değillerdi. Yine de (sonradan anladığıma göre) tüccarız ve kıymetli mücevherlerimiz vardır zannedip bizi *lazaretto*’ya yolladılar. Orada, usulleri üzere, hafiyeleri vasıtasıyla vaziyetimizi araştırıp mücevherlerimizi ele geçirmek ümidi olmadığını anlayınca... serbesçe şehre girmemize ve istediğimiz yere gitmemize izin verdiler,, (c. II, s. 80—81). Moryson Kandiye’de iki üç hafta kadar kaldıktan sonra bir Rum gemisiyle İstanbul’a gitmek üzere yola çıktı. Seyahatnamesinde bu yolculuğu ve uğradıkları adalar hakkında yine etraflı ve faydalı malûmat verir. “Buraya [Çanakkale’ye] gelince Rum gemiciler, yolculuk selâmetle geçti diye, gemideki bütün tacir ve yolculardan birer hediye istemek âdetindedirler,, diyor. “İnanmadım ama dendiğine göre, hediye vermeyen çıkarsa ayağından ipe bağlayıp, bu âdete uymaya razı oluncaya kadar, direğin tepesinde asılı tutarlarmış,, (c. II, s. 87). İstanbul’a gelince İngiliz elçisi Edward Barton yanına bir yeniçeri verdi. Moryson bu muhafızla bir gün şehir içindeki görülecek yerleri gezdi ; bir gün de etrafını dolaştı. Şehir için, “bugün etraftaki Rumlarca *Stimboli*, Türklerce de *Stambolda* olarak anılıyor,, diyor (c. II, s. 97). Şehrin etrafını görmek için, önce bir piremle kırk akçeye Topane’den Yedikule’ye gittiler. Oradan surları takiben yürüdüler. Haliç’e varınca tekrar kayığa binerek Topane’ye geldiler. Dönüşte Moryson yeniçeriye elli akçe verdi (II, s. 101—102). Şehir ve civarının kabataslak bir plânını çizdikten sonra oldukça tafsilâtle gördüklerini tasvir ediyor. Bu arada Ayasofya’ya da girmiş. “Çatısı nefis resimlerle süslü, bu resimler İtalyanların *alla Mosaica* dedikleri usulle yapılmış, döğme maden işi gibi parlıyor. Fakat zamanla iyice eskimişler, bazı kısımları silinmiş,, diyor (c. II, s. 94). Bundan da bir kere daha anlaşılıyor ki Ayasofya mozaiklerinin üstü on altıncı

asır sonunda henüz sıvanmış değildi. Diğer seyyahlar gibi Moryson da Yedikule'nin hem hazine hem hapisane olarak kullanıldığına işaret ettikten sonra "herkesçe hazinenin orada saklı olduğu söylemiyor ama," diyor, "padişah oraya çok seyrek gidiyor. Hazine neredeyse düşünce de oradadır sözünün doğruluğuna bakılırsa bence çok muhtemeldir ki (tecrübeli kimselerden de duyduğum gibi) hazinenin büyük kısmı sarayda, padişahın divanının bulunduğu yerde olsun,, (c. II, s. 96). Moryson İstanbul'dan 1597 şubatının son günü ayrıldı. Gemi kendisini almadan yola çıktığı için ardından kayıkla seyirterek Çanakkale'de ona yetişti. İstanbul'dan gelen gemiler, mahpus yahut köle kaçırmaları ihtimaline karşı Çanakkale'de üç gün durdurulur ve gümrük muayenesinden geçirilirdi. Muayenesiz ve padişaktan izinsiz hiç bir gemiyi geçirmemek İstanbul'da Rumeli ve Anadolu hisarlarının, Çanakkale'de de eski Sestos ve Abydos hisarlarının vazifesiydi. Venedikli gemi işte bu muayene için bekliyordu. Moryson uşağıyla ona bindi. Ege, Adriatik adalarına ve Ragoza'ya uğrayarak nisan sonunda Venedik'e geldiler. Geminin seyri ağırlaştığı için son bir günlük yolculuğu kayıkla bitirdiler. İtalya ve Almanya'yı atla geçtiler. Bir İngiliz gemisi de Şimal denizinden onları 6 temmuzda İngiltere'ye ulaştırdı. Bu yolculuğun masrafı : İngiltere'den Kudüs'e, Kudüs'ten Halep'e kadar iki kişi, (orada kardeşi öldüğü için) Halep'ten İstanbul'a ve İstanbul'dan İngiltere'ye kadar bir kişi olmak üzere 480 altın tuttu. Bu miktar mutattan çokmuş ; Moryson kendilerinin, hastalık vs. yüzünden fazla masraf ettiklerini söylüyor.

Bundan sonra Moryson, doğduğu Lincoln eyaletine giderek iki yıl kadar kardeşleriyle oturdu. O esnada hatıralarını biraz düzene koydu. 1600 yılında, İrlanda isyanını bastırmaya memur edilen Lord Mountjoy hizmetine baş kâtip olarak girdi. İrlanda'da üç yıl kaldı. Efendisi isyanı bastırıp, ayaklananların elebaşısı Tyrone teslim olduktan sonra Londra'ya döndüler. Fakat Mountjoy İrlanda umumi valiliğinden ayrılmayınca Moryson da hizmetinde kaldı. Ancak 1606'da efendisi birden bire öldükten sonra Moryson yıllardır tasarladığı eseri yazmağa oturdu. Önce, gezip gördüğü on iki ülkenin tarihlerinin özünü çıkarmak işine girişti. Fakat üç yıl çalıştıktan sonra bu özlerin çok vakit aldığını, seyahatnamesinin başına konmak için çok uzun olduklarını görünce bunları bıraktı. 1609'dan itibaren

asıl seyahatlerini yazmaya koyuldu. Kitabı üç kısım olacaktı. Birinci kısım hatıra şeklinde, gördüğü her ülkenin coğrafyasını, şehirlerini, âbidelerini, kullanılan nakil vasıtalarını, günlük yiyecek ve yem masraflarını verecekti. İkinci kısım yine hatıra şeklinde, İrlanda isyanını anlatacaktı. Üçüncü kısım on iki ülkenin halkını, tarihini, teşkilâtını ayrı ayrı başlıklar altında tetkik edecekti. Mevzuu bu kadar geniş ölçüde ele almak, önce Latince yazıp sonra İngilizceye çevirmek, masraf olmasın diye çoğu kısmını kendi temize çekmek ve bir kısmını “eli ağır,, uşağına yazdırmak çok vakit aldı. 1617 yılında basılan *Itinerary*, eserin ilk iki kısmı ile üçüncüsünün yarısından teşekkül etmektedir. Eserin geri kalan kısmı için “henüz tamamen bitmemiştir, şu mevzuları ele alacaktır,, diyerek bir fihrist veriyor. Yazmanın sonundaki damgaya bakılırsa 1626 yılında bu kısmın yazılması da bitmiş ; resmi makamlara gösterilerek basılma izni alınmıştı. Fakat tesadüfler bu asır başına kadar basılmasını geciktirdi. Vasiyetnamesinden anlaşıldığına göre Moryson 12 şubat 1630 tarihinde ölmüştür. Son kısmın yazması Oxford kolejlerinden Corpus Christi Kolejinin kütüphanesinde 94 numarada kayıtlıdır.
